

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ ЯК ЗАГАЛЬНИЙ ПРИНЦИП ПРАВА

С. ПОГРЕБНЯК
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

В умовах правової держави заборона надмірного державного втручання у свободу особи розглядається як аксіоматична вимога: держава має право обмежувати права людини тільки тоді, коли це дійсно необхідно, і тільки в такому обсязі, в якому її заходи будуть розмірними до мети. Інакше кажучи, у цій сфері проголошується та діє принцип пропорційності (розмірності, адекватності). В його основу покладена ідея, згідно з якою загальний інтерес, яким керується держава, не може бути таким, що придушує свободу окремої особи [1, 166]. Він покликаний захистити індивіда, коли той залишається віч-на-віч із державою, і є передумовою того, що регулятивне втручання має бути підходящим до цілей, які ним досягаються [2, 136].

На думку деяких дослідників, ідея пропорційності та елементи її змісту були відомі вже в давні часи, а також у Середні віки [3, 3]. Наприклад, Й. Крістоферсен зазначає, що положення, більш-менш пов'язані з сучасним принципом пропорційності, можна знайти в Кодексі Хаммурапі 1792–1750 рр. до н. е. (зокрема, правила 196, 197 та 200), Старому Заповіті (Вихід 21.23–25) [4, 31].

Багато хто вважає, що ідея пропорційності веде свій відлік із аристотелівської концепції справедливості, що, до

речі, частково пояснює успіх концепції пропорційності в усьому світі. Так, Аристотель стверджував, що справедливе — це пропорційне, а несправедливе — те, що порушує пропорційність [5, 152]. Він виходив із того, що належне при розподілі (*justitia distributiva*) полягає в пропорційності: кожний має отримати по заслугі, по гідності. Тому розподільній справедливості відповідає геометрична, тобто пропорційна рівність. Належне при обміні й відплаті передбачає рівність, проте не пропорційну, а арифметичну, тобто кількісну [5, 152–153].

Ідея пропорційності також знайшла своє відображення у відомому вислові Ульпіана (Дигести, 1.1.10 пр.): «*Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi*» (справедливість — це незмінне і постійне прагнення надати кожному належне йому право) [6, 86–87]. Символом пропорційності також можуть бути терези Феміди, які в цьому контексті відповідають за точність відповідних вимірювань [7, 13]. Як символ балансування, як відображення правосуддя терези беруть свій початок, принаймні, від давніх греків і єгиптян [4, 32]. Це ще одне переконливе свідчення давнього існування тісного зв'язку між судочинством і пропорційністю.

Ідея пропорційності отримала свій подальший розвиток у праві на самооборону, обґрунтованому в працях Цицерона, Св. Августина, Томи Аквінського та ін. Так, Тома Аквінський формулює закон самооборони держав і здійснює перше розкладання концепції Аристотеля у вигляді добре відомого сьогодні багаторівневого тесту на пропорційність. Він стверджує, що мають існувати умови для того, щоб застосування сили було справедливим: сила повинна бути необхідною; вона не повинна бути надмірною, а має бути пропорційною; сила повинна використовуватися сувереном відповідно до правил [8, 5].

Ідею пропорційності можна знайти у Великій Хартії Вольностей (зокрема, п. 20), англійському Біллі про права 1689 р. та Біллі про права 1791 р.¹

Вважається, що значний внесок у просування цієї ідеї зробив Г. Гроцій, який запропонував застосовувати пропорційність не тільки у взаємовідносинах держав, а й у взаємовідносинах індивідів. Загалом саме у Г. Гроція відбувається об'єднання давнього поняття справедливості як розуму, середньовічної концепції пропорційної самооборони та сучасної концепції балансу інтересів [8, 5].

Слід також звернути увагу на роль Ч. Беккарія у теоретичному обґрунтуванні цього принципу. Так, виступаючи за обмеження у використанні покарань, він висловив важливе зауваження більш загального характеру: «Кожне покарання, яке не є абсолютно необхідним, — говорить великий Монтеस्क'є, — є тиранічним. Ця доктрина може бути більш універсальною таким чином. Кожна дія влади, яку одна особа здійснює щодо іншої особи і яка не є абсолютно необхідною, є тиранічною» [4, 31].

Проте за поширеною версією пропорційність як принцип бере початок у праві Німеччини. Уперше він спеці-

ально згадується у 1799 р. В. Єллінеком, який визначає його як принцип поліцейського права [9, 70]. Одні дослідники знаходять його витoki в положеннях законів, що були впроваджені Фрідріхом Великим (зокрема, в Кодексі публічного права). Ці положення обмежували розсуд органів держави при здійсненні поліцейських функцій, уповноважуючи їх застосовувати тільки необхідні засоби для забезпечення громадського порядку, спокою та безпеки [10, 71–72; 11, 70].

Інші вчені пов'язують розвиток цього принципу із Пруським загальним земельним правом 1794 р. (*Allgemeines Landrecht*). У 1791 р. розробник його проекту К. Саварець наголошував на тому, що пропорційність є першим принципом публічного державного права. Він зазначав, що держава уповноважена обмежувати свободу особи лише настільки, наскільки це необхідно для збереження свободи і безпеки всіх. На думку К. Саварця, пропорційність слід вбачати також у тому, що шкода, яка повинна попереджатися обмеженням свободи, має бути набагато значнішою, ніж шкода, яку зазнають громадянська чи окрема людина через таке обмеження [9, 69–70]. Перший принцип публічного права К. Саварця має певну схожість зі знаменитим ліберальним принципом Дж. Міла про самозахист як підставу втручання у вільні дії особи [12, 19]. Логічно, що ст. 10 (2) цього акта наділила уряд повноваженнями здійснювати поліцейський нагляд з метою забезпечити громадський спокій, але обмежуючи ці повноваження лише необхідними для досягнення цієї мети заходами. Стаття встановлювала, що «поліція повинна вживати необхідні заходи для підтримання громадського спокою, безпеки і порядку».

У період із 1882 р. до 1914 р. Вищий адміністративний суд Пруссії постійно використовував тест на пропорційність

¹ Див. восьму поправку до Конституції США, згідно з якою не можна встановлювати надмірних застав, накладати надмірних штрафів або вдаватися до жорстоких і надзвичайних покарань.

при дослідженні легітимності втручання уряду в економічне та соціальне життя. Наприклад, у прецедентному рішенні в справі Кройцберга (1882 р.) він скасував рішення берлінської влади, яке забороняло будівництво будівель, що загороджували вид на національний пам'ятник, на тій підставі, що уряд може діяти лише для запобігання загрози громадській безпеці і не має права нав'язувати громадянам власні естетичні погляди. У справі щодо заборони п'єси Г. Гауптмана «Ткачі» Вищий адміністративний суд Пруссії зазначив, що поліція не може заборонити постановку п'єси, ґрунтуючись лише на слабкій вірогідності того, що вона призведе до заколоту [13, 64–66].

Після Другої світової війни завдяки діяльності Федерального Конституційного Суду Німеччини пропорційність стає принципом не лише адміністративного, а й конституційного права, а згодом набуває статус загального принципу права.

Однак, незважаючи на достатньо давній родовід цього принципу, слід погодитися з тим, що тріумфальний хід пропорційності в межах інституту конституційних прав людини й міжнародного права прав людини почався близько п'ятдесяти років тому [14, 86].

Становлення принципу пропорційності в сучасному праві пояснюється впливом прагматизму як нового типу праворозуміння, для якого характерні відмова від формально-догматичного розуміння права і спроба забезпечити більшу соціальну сприйнятливість, реалістичність права з одночасним збереженням його верховенства, автономії, незалежності від політичних уподобань. Принцип пропорційності розглядається саме як поєднання реалістичності й автономії права: з одного боку, він передбачає акцент не на застосуванні юридичних норм і принципів, а на безпосередньому узгодженні й упорядкуванні різних інтересів; з другого боку, він обмежує розсуд суб'єкта пра-

возастосування і нормотворення при вирішенні питання про припустимість обмежень прав, встановлює «обмеження на обмеження» [15, 38].

Сьогодні цей принцип можна знайти також у різних формулюваннях багатьох національних і наднаціональних правових систем. Він визнається загальним принципом права Європейського Союзу (далі – ЄС). У Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, на відміну від права ЄС, принцип пропорційності прямо не закріплений. Незважаючи на це, він є одним із найважливіших принципів, який, мабуть, найбільш часто застосовується у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) [16, 68–69].

Визнаючи важливість принципу пропорційності, слід водночас розуміти його специфіку як правового засобу. Вона зумовлена природою принципів права, які, як відомо, мають більш абстрактний характер, ніж норми права. Саме тому принципи нерідко окреслюють у певній ситуації лише можливість, але прямо не визначають конкретний варіант поведінки. У цьому сенсі можна погодитися з тим, що принципи надають суддям лише певний правовий орієнтир [17, 109], а не являють собою аналог аптекарських ваг.

Суть пропорційності полягає в тому, що вона являє собою правовий засіб, що застосовується для вирішення конфліктів між певним правом і конкуруючими з ним правами й інтересами. Ядром цього засобу є техніка балансування, спрямована на те, щоб право однієї особи, що захищається, було урівноважене з іншими визнаними правами і законними інтересами. Він дає відповідь на запитання: чи є виправданим обмеження того чи іншого права? [14, 87].

Для правильного застосування судами принципу пропорційності важливе значення має *тест на пропорційність*. Він має одну і ту ж основну двоетапну структуру. На першому етапі суд пови-

нен встановити, що владними діями виявилось обмежене певне право. На другому етапі влада повинна продемонструвати суду, що вона мала певну легітимну мету і що обмеження було пропорційне їй.

Тест на пропорційність охоплює три критерії: по-перше, засіб, призначений для досягнення мети влади, повинен підходити для досягнення цієї мети (*доречність*), по-друге, з усіх підходящих має бути обрано той засіб, який найменшою мірою обмежує право приватної особи (*необхідність*); по-третє, збиток приватній особі від обмеження її права повинен бути пропорційний вигоді уряду щодо досягнення поставленої мети (*пропорційність у вузькому сенсі*) [13, 61]. Пропорційність у вузькому сенсі також нерідко іменують *принципом балансування* [4, 33].

Цей традиційний трирівневий тест на пропорційність є продовженням більш загальної «крок за кроком» інтерпретації: визначення змісту права і наявності втручання; перевірки законності заходу; визначення легітимності мети і ретельного дослідження пропорційності відповідно до вказаних вище трьох елементів [4, 34].

Оцінюючи доречність засобу, суд повинен взяти до уваги факт існування категорично заборонених засобів (наприклад, катувань), що робить недоречним подальший аналіз тих чи інших обмежень на предмет їх пропорційності. Крім того, у цій ситуації оцінюванню підлягає легітимність мети відповідного заходу. Легітимність має впливати з конституції та законів (наприклад, законодавець не може просувати ідеї, які здаються йому «гарними» на відміну від «поганих ідей», підтримувати «істинні» релігійні культи на відміну від «помилкових») [18, 61]. В основі вимоги легітимності мети міститься думка, відповідно до якої державні заходи не можуть здійснюватися без відповідної мети. Подібна мета

вимагає об'єктивного виправдання, за відсутності якого громадянин легко може стати об'єктом безцільної політики [9, 68].

Оцінюючи засоби, внаслідок застосування яких було втручання у реалізацію права, необхідно зрозуміти, чи існують будь-які інтереси, які потенційно можуть виправдовувати таке втручання у тому сенсі, що вони можуть бути раціонально пов'язані з цими державними засобами. Обґрунтування легітимності цілей обов'язково вимагає також етичної аргументації [14, 88–89].

З питанням про легітимність мети тісно пов'язана проблема розмірності засобів, заходів чи дій, за допомогою яких вона досягається. Захід чи дія є доречними, якщо вони по-справжньому обґрунтовані і придатні для досягнення мети (наприклад, здійснюється аналіз того, чи є пункція спинномозкової рідини придатним методом визначення осудності обвинуваченого, чи сприяють жорсткі вироки у кримінальних справах зниженню злочинності) [18, 61]. Інакше кажучи, у цьому випадку має бути дотримана вимога ефективності в тому сенсі, що застосування певного заходу повинне ґрунтуватися на деяких емпіричних даних про його здібності для просування або досягнення мети [4, 161].

Сенс критерію придатності полягає в необхідності існування раціонального зв'язку між втручанням і легітимною метою. Якщо втручання навіть мінімально не може сприяти досягненню легітимної мети, то конфлікт відсутній та обмеження права жодним чином не сприяє досягненню легітимної мети [14, 89].

Окремим випадком недоречності заходів є положення нормативно-правових актів, що покладають обов'язки, які неможливо виконати. Ця вимога базується на відомому давньоримському принципі: *nemo ultra posse obligatus est* або *impossibilium nulla obligatio est* (Цельс, Дигести, 50.17.185), тобто «нікого не можна зобов'язати до того,

що він (або ніхто) не в змозі виконати». На думку Б. Шлоера, критерієм оцінки цієї вимоги є принцип можливості, тобто здатність адресата виконати те, що вимагається законом. При цьому йдеться як про юридичну можливість (можливість виконати законними шляхами), так і про фактичну можливість (об'єктивна можливість виконати певний обов'язок) [3, 11–12]. Неможливість виконання свідчить про те, що мета, на реалізацію якої спрямоване певне зобов'язання, не може бути досягнута; отже, обраний захід є непридатним [19, 78].

Те, що захід чи дія є доречними для досягнення певної легітимної мети, необов'язково свідчить про те, що вони є єдино можливими. Якщо існують інші, менш обтяжливі засоби, то у держави не має розумних причин використовувати засоби, що передбачають більше втручання: більш м'які засоби є оптимальними; вони краще відповідають як інтересам громадян, так і інтересам держави. Ця вимога розглядається як юридичний еквівалент принципу оптимальності Парето [18, 61–62]. Вимога доречності та необхідності правових обмежень означає також, що розмір (обсяг) самого публічно-правового обмеження має бути диференційований залежно від конкретних обставин. Вимога найменш обтяжливих засобів нерідко пояснюється за допомогою популярного вислову, відповідно до якого не слід розколювати горіх кувалдою [4, 109].

К. Мьоллер слушно звертає увагу на те, що критерій необхідності передбачає два типи ситуацій, коли засоби можуть бути такими, що не відповідають цій ознаці. У першому випадку держава робить все, що необхідно, і навіть більше. У цьому випадку реалізація заходів виходить за межі необхідності; такі заходи перестають бути доречним засобом для досягнення мети (оскільки мета вже була досягнута). У другому випадку держава має вибір між двома чи більше засобами й один із

них є менш обтяжливим щодо певного права. У цій ситуації мають оцінюватися недоліки менш обтяжливого засобу: наприклад, її менша ефективність, більша вартість або покладання тягаря на третіх осіб [14, 89–90].

Слід мати на увазі, що при судовій оцінці доречності й необхідності заходу залежно від категорії справи можна використовувати стандарти різного рівня жорсткості. Наприклад, американська конституційна доктрина пропонує три види стандартів: *суворе дослідження (strict scrutiny)*, який означає, що дозволені дії мають здійснюватися лише в ім'я найважливіших інтересів держави («принципові інтереси») і повинні бути найменш обмежувальним засобом їх дотримання («вузьке застосування») [20, 35]; *проміжне дослідження (intermediate scrutiny)*, яке вимагає лише демонстрації «суттєвого взаємозв'язку» між політикою, що пропонується, і «важливою урядовою метою»; *раціональне дослідження (rational scrutiny)*, яке вимагає лише демонстрації «раціонального зв'язку» з легітимними цілями влади [21, 182–183].

Заборони надмірності заходів протиставлена заборона їхньої недостатності, яка теж характеризує проблематику припустимості обмежень. Заборона недостатності заходів обґрунтовується переважно з позицій прав людини та є втіленням захисної функції держави [19, 80].

Водночас у науковій літературі слушно звертають увагу на те, що лише в поодиноких випадках вжиті заходи є абсолютно ірраціональними і завжди можливо стверджувати, що вони придатні і необхідні для досягнення законної мети. Тому негативна відповідь на перші два пункти тесту дається судом нечасто. По суті, поширеними є випадки, в яких перевірка пропорційності заходів зводиться до порівняння інтенсивності втручання з метою, яка переслідується. Інакше кажучи, інтенсивність обмежень не повинна бути над-

мірною щодо легітимних потреб та інтересів, до забезпечення яких прагне конкретне обмеження: «Ваги, які використовуються Судом, здається, означають, що чим більше обмежується право або чим більш суттєвий аспект права, порушений обмеженням, тим більш суттєвими і переконливими повинні бути легітимні цілі, для досягнення яких це обмеження накладається» [22, 51–52]. У цій ситуації беруться до уваги правові та моральні цінності суспільства, відбувається порівняння, зважування та балансування прав, інтересів і цілей сторін.

Метою балансування є визначення того, яка з двох (чи більше) цінностей має пріоритет за цих обставин. Інакше кажучи, питання полягає в тому, наскільки втручання у здійснення права є обґрунтованим порівняно з тими благами, які набуваються внаслідок захисту права або інтересу, що є конкуруючим. Таке балансування може передбачати зіставлення вигоди і витрат, а також аргументацію щодо пріоритету того чи іншого інтересу за моральними міркуваннями [14, 91]. У цій ситуації слід також орієнтуватися на «закон балансування» Р. Алексі: чим більший ступінь незадоволення чи зазіхання на один принцип (цінність), тим більшою має бути важливість задоволення іншого принципу (цінності). Він стверджує, що цей закон діє відповідно до правил арифметики, і вводить триелементний спектр, на якому втручання в дію одного з конкуруючих принципів і важливості реалізації іншого принципу присвоюються відповідні значення: незначний, помірний чи суттєвий [15, 39].

Баланс можна вважати справедливим (оптимальним) лише за умови, що обмеження, яке запроваджується, не посягає на саму сутність того чи іншого права та не призводить до втрати його реального змісту. Нагадаємо, що правило, згідно з яким сутність змісту основ-

ного права в жодному разі не може бути порушена, вважають загальнови-знаним ЄСПЛ та Конституційний Суд України (далі – КСУ). Так, ЄСПЛ неодноразово наголошував на тому, що обмеження прав і свобод людини та громадянина визнаються допустимими, якщо вони здійснені згідно з чинним законодавством і відповідають правилу «збереження основного змісту прав і свобод» (рішення від 20 травня 1999 р. у справі «Реквеньї проти Угорщини», рішення Великої палати від 13 лютого 2003 р. у справі «Партія добробуту та інші проти Туреччини»). КСУ посилався на це правило, зокрема, в рішеннях від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками, від 12 червня 2007 р. № 2-рп/2007 у справі про утворення політичних партій в Україні та від 22 травня 2008 р. № 10-рп/2008 у справі щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України.

Тест на пропорційність може бути побудований двома різними способами: *стро́го вертикально*, коли пропорційність залежить від послідовного виконання однієї юридичної вимоги за іншою (доречність → необхідність → балансування), та *гну́чко горизонтально*, коли традиційні вимоги (доречність і необхідність) враховуються як фактори для загальної оцінки (балансування). Різниця між цими способами може бути проілюстрована на прикладі застосування судами Канадської Хартії про права та свободи та Південноафриканського Білля про права¹.

Таким чином, послідовне і добросовісне застосування принципу пропорційності, судова перевірка актів на їх доречність та необхідність і, як наслідок, встановлення справедливого балансу є важливою передумовою для забезпечення прав людини, утвердження верховенства права.

¹ Докладніше з цього приводу див.: [4, 35–36].

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Козюбра М. І. Верховенство права — основоположний принцип правової і політичної систем України / М. І. Козюбра // *Правова система України: історія, стан та перспективи* : у 5 т. — Харків : Право, 2008. — Т. 1 : *Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України* / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — С. 148–173.
2. Tridimas T. *The General Principles of EU Law* / T. Tridimas. — 2nd ed. — Oxford University Press, 2007. — cxxi + 591 pp.
3. Шлоер Б. Принцип адекватності в європейському та українському публічному праві / Б. Шлоер // *Український правовий часопис*. — 2003. — № 3 (8). — С. 3–27.
4. Christoffersen J. Fair balance — a study of proportionality, subsidiarity and primarity in the european convention on human rights / J. Christoffersen [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://nijhoffonline.nl/book?id=nij9789004170285_nij9789004170285_i-670
5. Аристотель. Никомахова этика / Аристотель // *Сочинения* : в 4 т. / пер. с древнегреч. — М. : Мысль, 1983. — Т. 4. — С. 53–293.
6. *Дигесты Юстиниана* / пер. с лат. ; отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М. : Статут, 2002. — Т. 1. — Книги I–IV. — 584 с.
7. Хеффе О. Справедливость: Философское введение / О. Хеффе ; пер. с нем. — М. : Праксис, 2007. — 192 с.
8. Engle E. The history of the general principle of proportionality: an overview / E. Engle [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1431179
9. Альбрехт П.-А. Забута свобода: Принципи кримінального права в європейській дискусії про безпеку / П.-А. Альбрехт ; пер. з нім. — Одеса : Астропринт, 2006. — 160 с.
10. Гаджиев Г. А. Конституционные принципы рыночной экономики (развитие основ гражданского права в решениях Конституционного Суда Российской Федерации) / Г. А. Гаджиев. — М. : Юристъ, 2002. — 286 с.
11. Шевчук С. Значення загальноправового принципу пропорційності для визначеності конституційності обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід) / С. Шевчук // *Вісник Академії правових наук України*. — 2000. — № 1 (20). — С. 69–76.
12. Міл Дж. С. Про свободу : есе / Дж. С. Міл ; пер. з англ. — Київ : Основи, 2001. — 463 с.
13. Коэн-Элия М. Американский метод взвешивания интересов и неметкий тест на пропорциональность: исторические корни / М. Коэн-Элия, И. Порат // *Сравнительное конституционное обозрение*. — 2011. — № 3. — С. 59–81.
14. Меллер К. Принцип соразмерности: в ответ на критику / К. Меллер // *Сравнительное конституционное обозрение*. — 2014. — № 4. — С. 86–106.
15. Вайпан Г. Принцип пропорциональности и аргументация в сфере ограничений прав человека: от Р. Алекси к Р. Дворкину и обратно / Г. Вайпан // *Сравнительное конституционное обозрение*. — 2015. — № 3. — С. 37–54.
16. Старженецкий В. В. Россия и Совет Европы: право собственности / В. В. Старженецкий. — М. : Городец, 2004. — 208 с.
17. Урбина Ф. «Балансирование как аргументирование» и проблемы, связанные с разрешением споров на основании неправовых критериев: ответ Каю Меллеру / Ф. Урбина // *Сравнительное конституционное обозрение*. — 2014. — № 4. — С. 107–117.
18. Шлинка Б. Пропорциональность: к проблеме баланса фундаментальных прав и общественных целей / Б. Шлинка // *Сравнительное конституционное обозрение*. — 2012. — № 2. — С. 56–76.
19. Штобер Р. Хозяйственно-административное право. Основы и проблемы. Мировая экономика и внутренний рынок / Р. Штобер ; пер. с нем. — М. : Волтерс Клувер, 2008. — 400 с.
20. Ташнет М. Соотношение судебного контроля над нормотворчеством и толкования законов применительно к «горизонтальному эффекту» / М. Ташнет // *Сравнительное конституционное обозрение*. — 2006. — № 2 (55). — С. 28–36.
21. Шапиро И. Моральные основания политики / И. Шапиро ; пер. с англ. — М. : КДУ, 2004. — 304 с.
22. Цакиракис С. Пропорциональность: посягательство на права человека? / С. Цакиракис // *Сравнительное конституционное обозрение*. — 2011. — № 2. — С. 47–66.

REFERENCES

1. Koziubra M. I. Verkhovenstvo prava — osnovopolozhnyi pryntsyp pravovoi i politychnoi system Ukrainy [The Rule of Law — The Fundamental Principle of the Legal and Political Systems of Ukraine], *Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan ta perspektyvy*, Kharkiv: Pravo, 2008, vol. 1, pp. 148–173.
2. Tridimas T. *The General Principles of EU Law*, Oxford University Press, 2007, cxxi + 591 pp.
3. Shloer V. Pryntsyp adekvatnosti v ievropeiskomu ta ukrainskomu publichnomu pravi [The Principle of Adequacy in European and Ukrainian Public Law], *Ukrainskyi pravovyi chasopys*, 2003, no. 3 (8), pp. 3–27.
4. Christoffersen J. Fair balance — a study of proportionality, subsidiarity and primarity in the european convention on human rights. Available at: http://nijhoffonline.nl/book?id=nij9789004170285_nij9789004170285_i-670
5. Aristotel. Nikomakhova etika [Nicomach ethics], *Sochineniya*, Moskva: Mysl, 1983, vol. 4, pp. 53–293.
6. Digesty Yustiniana [Digestes Justinian], Moskva: Statut, 2002, vol. 1. Book I–IV, 584 p.
7. Kheffe O. Spravedlivost: Filosofskoe vvedenie [Justice: Philosophical Introduction], Moskva: Praksis, 2007, 192 p.
8. Engle E. The history of the general principle of proportionality: an overview. Available at: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1431179

9. Albrekht P.-A. Zabuta svoboda: Pryntsypy kryminalnogo prava v ievropeiskii diskusii pro bezpeku [Forgotten Freedom: Principles of Criminal Law in the European Debate on Security], Odessa: Astropynt, 2006, 160 p.
10. Gadzhiev G. A. Konstitutsionnye printsipy rynochnoy ekonomiki (razvitie osnov grazhdanskogo prava v resheniyakh Konstitutsionnogo Suda Rossiyskoy Federatsii) [Constitutional Principles of a Market Economy (Development of Fundamentals of Civil Law in Decisions of the Constitutional Court of the Russian Federation)], Moskva: Yurist, 2002, 286 p.
11. Shevchuk S. Znachennia zahalnopravovoho pryntsypu proporsiiinosti dlia vyznachenosti konstytutsiinosti obmezhen shchodo realizatsii konstytutsiinykh prav i svobod (zarubizhnyi dosvid) [The significance of the general principle of proportionality for the constitutionality of restrictions on the implementation of constitutional rights and freedoms (foreign experience)], *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 2000, no. 1 (20), pp. 69–76.
12. Mil Dzh. S. Pro svobodu : ese [About Freedom: essay], Kyiv: Osnovy, 2001, 463 p.
13. Koen-Eliya M., Porat I. Amerikanskiy metod vzveshivaniya interesov i nemetkiy test na proporsionalnost: istoricheskie korni [American method of weighing of interests and a small test on proportionality: historical roots], *Sravnitelnoe konstitutsionnoe obozrenie*, 2011, no. 3, pp. 59–81.
14. Meller K. Printsip sorazmernosti: v otvet na kritiku [Principle of proportionality: in response to criticism], *Sravnitelnoe konstitutsionnoe obozrenie*, 2014, no. 4, pp. 86–106.
15. Vaypan G. Printsip proporsionalnosti i argumentatsiya v sfere ogranicheniy prav cheloveka: ot R. Aleksii k R. Dvorkinu i obratno [Principle of proportionality and argument in the sphere of human rights constraints], *Sravnitelnoe konstitutsionnoe obozrenie*, 2015, no. 3, pp. 37–54.
16. Starzhenetskiy V. V. Rossiya i Sovet Evropy: pravo sobstvennosti [Russia and the Council of Europe: ownership], Moskva: Gorodets, 2004, 208 p.
17. Urbina F. «Balansirovanie kak argumentirovanie» i problemy, svyazannye s razresheniem sporov na osnovanii nepravykh kriteriev: otvet Kayu Melleru [«Balancing as an argument» and problems associated with resolving disputes based on inappropriate criteria: the answer to Kayu Meller], *Sravnitelnoe konstitutsionnoe obozrenie*, 2014, no. 4, pp. 107–117.
18. Shlink B. Proporsionalnost: k probleme balansa fundamentalnykh prav i obshchestvennykh tseyel [Proportionality: to the problem of balance of fundamental rights and social goals], *Sravnitelnoe konstitutsionnoe obozrenie*, 2012, no. 2, pp. 56–76.
19. Shtober R. Khozyaystvenno-administrativnoe pravo. Osnovy i problemy. Mirovaya ekonomika i vnutrenniy rynek [Economic and administrative law. Fundamentals and problems. World Economy and the Internal Market], Moskva: Volters Kluver, 2008, 400 p.
20. Tashnet M. Sootnoshenie sudebnogo kontrolya nad normotvorchestvom i tolkovaniya zakonov primenitelno k «gorizontalnomu efektu» [The relationship between judicial control over norm-making and interpretation of laws in relation to the «horizontal effect»], *Sravnitelnoe konstitutsionnoe obozrenie*, 2006, no. 2 (55), pp. 28–36.
21. Shapiro I. Moralnye osnovaniya politiki [Moral Foundations of Politics], Moskva: KDU, 2004, 304 p.
22. Tsakirakis S. Proporsionalnost: posyagatelstvo na prava cheloveka? [Proportionality: encroachment on human rights?], *Sravnitelnoe konstitutsionnoe obozrenie*, 2011, no. 2, pp. 47–66.

Погребняк С. Принцип пропорційності як загальний принцип права

Анотація. Стаття присвячена розгляду пропорційності як загального принципу права. Досліджено походження цього принципу, продемонстровано особливості розуміння пропорційності в Античності, в Середні віки та в Новий час. Проаналізовано структуру та критерії тесту на пропорційність, що підлягає застосуванню судом. Визначено зміст принципу пропорційності, розглянуто його основні вимоги.

Ключові слова: пропорційність, адекватність, надмірність, легітимна мета, доречні й необхідні засоби, зважування та балансування, тест на пропорційність.

Погребняк С. Принцип пропорциональности как общий принцип права

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению пропорциональности как общего принципа права. Исследовано происхождение этого принципа, продемонстрированы особенности понимания пропорциональности в Античности, в Средние века и в Новое время. Проанализированы структура и критерии теста на пропорциональность, который подлежит применению судом. Определено содержание принципа пропорциональности, рассмотрены его основные требования.

Ключевые слова: пропорциональность, адекватность, избыточность, легитимная цель, уместные и необходимые средства, взвешивание и балансирование, тест на пропорциональность.

Pohrebniak S. The Principle of Proportionality as the General Principle of Law

Annotation. The article is devoted proportionality as a general principle of law. This principle origin is analyzed; the peculiarities of proportionality interpretation in the Ancient Times, in the Middle Ages and in the Modern Time are demonstrated. The structure and criteria of the judicial proportionality test are analyzed. The principle of proportionality is defined; its basic requirements are considered.

Key words: proportionality, adequacy, redundancy, legitimate aim, suitable and necessary measures, weighing and balancing, proportionality test.